

Скорина Л. В.,

доцент кафедри української літератури та компаративістики
Черкаського національного університету імені Богдана ХмельницькогоОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ КАІНА
В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Анотація. Статтю присвячено з'ясуванню особливостей інтерпретації образу Каїна у вітчизняному письменстві 1920-х рр. Біблійна історія Каїна протягом століть була продуктивною семантичною матрицею. У вітчизняній культурній традиції утвердилася інтерпретаційна модель, пов'язана з негативним переосмисленням образу Каїна як боговідступника, ворога людського роду. У процесі дослідження в українському письменстві 20-х рр. ХХ ст. виявлені такі варіанти тлумачення цього традиційного образу: Каїн-братовбивця, великий злочинець, вигнанець/утікач. Продуктивними в українській літературі є також концепт «Печать Каїна» й фольклорна версія Каїнової міфологеми, пов'язана з лунарним міфом. Семантика цієї старозавітної алюзії може посилюватися згадками про інших біблійних персонажів (Юду, Ірода, Агасфера та ін.).

Ключові слова: Каїн, українська література 20-х рр. ХХ ст., Біблія, Старий Заповіт, алюзія, інтерпретація, традиційні образи й мотиви.

Постановка проблеми. Порівняно з паратекстуальними елементами й цитатами з Книги книг, біблійні алюзії в українському письменстві 20-х рр. ХХ ст. репрезентовані значно ширше (у процесі дослідження виявлено 427 біблійних алюзій). Об'єктом наукових студій були твори 55 письменників. З'ясовано, що найширше біблійні алюзії представлені в доробку М. Хвильового (54 інтертексти) і М. Куліша (52 інтертексти). До першої десятки письменників, у творах яких біблійні алюзії фігурують найчастіше, потрапили також Ю. Шпол, І. Дніпровський, В. Підмогильний, М. Рильський, П. Тичина, І. Кочерга, І. Сенченко й В. Поліщук. Спорадично вони трапляються у творчості всіх фігурантів літературного процесу. Такий феномен зумовлений тим, що дореволюційні українці справді гарно знали Біблію – і письменники, і читачі, на яких вони орієнтувалися. Цьому сприяли виклади Закону Божого в тогочасних школах, раннє прилучення дітей до релігійного життя. Для багатьох митців Книга книг стала невичерпним джерелом образів і сюжетів, притч і ліричних творів, які вражали уяву, формували етико-естетичні константи життя. В інтертекстуальному полі українського письменства зафіксовано 188 алюзивних переадресацій до Старого Заповіту (для порівняння: новозавітних алюзій – 239). У процесі дослідження було з'ясовано, що із старозавітних текстів найбільшою популярністю в українських літераторів 1920-х рр. користувалася книга перша – «П'ятикнижжя Мойсееве» (127 алюзій), а найчастіше уживаним образом Старого Заповіту був Каїн (16 алюзій).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коло праць українських літературознавців, присвячених інтерпретації образу Каїна в художній літературі, обмежене. Традиційно увагу науковців привертає поема І. Франка «Смерть Каїна» (її досліджували І. Бетко, Т. Гундорова, О. Дзера, М. Ільницький, Д. Козій, М. Ласло-Куцюк, Я. Мельник, С. Павличко, А. Скоць, В. Сулима, Б. Тихолоз та ін.), а також поема В. Сосюри «Каїн»

і драматичний етюд О. Олеся «Каїн. Хам» (С. Гальченко, В. Гриценко, М. Крупач, В. Сулима, Г. Церна, І. Чернова та ін.). Нині у вітчизняному літературознавстві найґрунтовнішою студією цієї наукової проблеми є кандидатська дисертація С. Вардеванян «Міфологема Каїна в українській літературі XIX – XX століть» [1]. У ній проаналізовано старозавітний традиційний сюжет, розглянуто його трансформації в апокрифах, творах гностиків, фольклорі, творах світової літератури; акцентується на формах і способах переосмислення традиційного Каїнового мотиву, характерних для романтизму, модернізму й постмодернізму; визначено особливості впливу соціально-ідеологічних, національно-історичних і морально-психологічних факторів на характер переосмислення мотиву протистояння братів у творах українських письменників XIX – XX століть. Однак у цій цікавій студії увага зосереджується на творах, в яких Каїн (Каїнова міфологема) стають центром художньої нарації, крім того, українське письменство 20-х рр. ХХ ст. представлене тут дуже лаконічно. У радянській Україні 1920-х рр. творів, в яких Каїн був би центральним персонажем, не виявлено, тож у цій статті до уваги взяті тексти, в яких традиційний образ фігурує у формі алюзивного антропоніма.

Мета статті – дослідити особливості інтерпретації образу Каїна в українській літературі 20-х рр. ХХ ст., виявити основні моделі, схарактеризувати їх семантику.

Виклад основного матеріалу. С. Вардеванян слушно твердить: «Вивчення трансформації мотиву Каїна має не тільки важливе теоретико-літературне значення для сьогодення. Розгляд особливостей переосмислення міфологеми першого братовбивці як однієї з універсальних моделей особистісного й соціального буття є надзвичайно цікавим у контексті сучасних духовно-ідеологічних катаклізмів і пошуків. Злочин і покарання Каїна породжують багато моральних, філософських і навіть юридичних запитань, у тому числі, примушують задуматися над проблемами братовбивчих воєн, злочинів, смертної кари. Чи правда, що вигнання страшніше за смерть? Чи можна вірити в каяття, чи є натура людини злою, окаянною і для людства немає надії? Ці запитання і нині залишаються «вічними» й потребують певних відповідей» [1]. Біблійна історія Каїна й Авеля протягом століть була доволі продуктивною. У вітчизняній культурній традиції утвердилася інтерпретаційна модель, пов'язана з негативним переосмисленням образу Каїна як боговідступника, ворога людського роду. У процесі дослідження в українському письменстві 20-х рр. ХХ ст. виявлені варіації «каїнівського міфу».

1. *Каїн-братовбивця.* У романі М. Чернявського «Під чорною короугою» цей образ потрактований традиційно – як братовбивця, котрий «пролив уперше кров людини й за це проклято його ім'я навіки» [2, с. 24]. Утім, злочин Каїна видається наратору мізерним, якщо порівнювати його з тими, хто розв'язав Першу світову війну (зацитований далі спіч Семиградсько-

го спровокований звісткою про приєднання Росії до воєнних дій): «Каїн убив тільки одного свого брата. А тепер, що буде тепер? Пролито буде кров мільйонів братів. Сонце заходить у червоному тумані. То паруватиме кров людська» [2, с. 24]. Спорадично трапляються приклади застосування «канівського мотиву» у випадках, коли йдеться не факт братовбивства, а про нездійснений намір або ж про вчинок, який може завдати рідній людині значної шкоди. Так, у романі О. Слісаренка «Чорний ангел» (розділ 33 «Іскра зотлілого вогнища») Петро Гайдученко декларує намір убити брата, який відмовився віддати йому свій винахід, однак на перешкоді цього стає самогубство Артема: «Спереду вагаги суворий, як Каїн, їхав Петро Гайдученко і в безсилій злобі тиснув острогами боки коневі. Він не може послати на тортури зрадника України, він не може висмикати у нього нігті і здерти шкуру живцем... Він уже нічого не може йому заподіяти!..» [3, с. 541]. Біблійна алюзія зринає в цьому тексті, аби підкреслити традиційну для української літератури 1920-х рр. тезу про небезпеку ідейного фанатизму, який руйнує родину, рід, особистість, перетворюючи її на фанатика, сліпе знаряддя терору.

2. *Каїн – великий злочинець.* У низці творів українських письменників семантика братовбивства в потрактуванні цього традиційного образу нівелюється, поступаючись місцем другій інтерпретаційній моделі. При цьому з метою посилення художнього ефекту письменники можуть паралельно з образом Каїна згадувати й інших біблійних лиходіїв. Так, у драмі Л. Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко» три біблійні образи – Ірод, Каїн, Юда – фігурують як поняття одного ряду, семантично згруповані навколо концепту «великий злочинець». З'являються вони і в драматичному етюді авторки «Останній сніп» (1917). Біблійні інтертекстами письменниця апелює у мовленні головного героя – старого запорожця Андрія Нещадими, який випадково дізнався, що зрадником, котрий таємно провів російські війська на Запорізьку Січ, був його єдиний син Семен: «Ти вирвав серце з грудей / України і кинув його псам, / Ненатлим псам! Ти, ти, моя надія, / Остання віра!.. Каїн, скільки взяв? / За що продав ти неньку рідну?!» [4, с. 406]. Контамінація в одній репліці згадки про Каїна (архетипний мотив братовбивства) й риторичного запитання: «Скільки взяв?» (аналогія з біблійним мотивом зради Христа Іудею за тридцять срібняків) вказує на гіперсемантизацію біблійного образу, що стає універсальним маркером концепту «великий злочинець». Задля посилення ефекту згадка про Юду (у формі прямої номінативної алюзії) в драматичному етюді повторюється тричі.

Інтертекстема-антропонім Каїн може застосовуватися для характеристики: а) персонажа, який є убивцею (у п'єсі Я. Мамонтова «Ave, Magia» революціонер Леон убиває колишнього товариша Марка, охоплена розпачем мати Марка титулує його «каїном проклятим») [5, с. 128]; б) осіб, які відрізняються межевою жорстокістю (в оповіданні І. Дніпровського «Анатема» титульна героїня виголошує інвективи на адресу ідейних опонентів: «Криваві каїни. Убивці. Ви згнєбили свободу <...>» [6, с. 355]); в) тих, хто вчинив важкий злочин чи моральний переступ (до прикладу, у повісті М. Івченка «Землі дзвонять» центральний герой, картаючи брата Харитона, який підпалив батьківську хату, іменує його Каїном: «Він раптом затрусився, підвів голову й глянув на мене неспокійними чоловічками. Я впився в його гостро й пристрасно і тоді тихо й докірливо сказав: – Каїн ти!» [7, с. 429]); цю старозавітну алюзію застосовує і Г. Брасюк у романі «Донна Анна», коли йдеться про

композитора Володимира, який збезчестив пасербицю Талю: «Прийшов Володимир. Він сів на своє ліжко й застиг мовчазно в зігнутий позі. Його видимо мучила провина перед жінками. В родині він був осуджений Каїн» [8, с. 463]).

С. Вардеванян твердить: «Старозавітний міф про Каїна в різних аспектах нагадує інші традиційні образи: в аспекті покарання вічністю – Агасфера й Сізіфа, повстання проти авторитету – Прометея. В українській літературі констатуємо підключення до семантики образу Каїна агасферівського начала («Марко Проклятий» О. Стороженка, комплексу Іуди («Сад Гетсиманський» І. Багряного, «Каїн» І. Жука), Хама («Каїн. Хам» О. Олесья), а також Ісуса («Смерть Каїна» І. Франка») [1, с. 13]. За принципом семантичного «підключення» (Каїн + Агасфер) сформувався в українській літературі 1920-х рр. наведена нижче інтерпретаційна модель.

3. *Каїн – вигнанець/утікач.* Аналізована інтертекстема може застосовуватися з метою характеристики персонажів, які через скоєний злочин стають вигнанцями, вилученими з громади. Приклади такої семантичної моделі зафіксовані у творах Г. Брасюка. Так, у романі «Донна Анна» головна героїня почувується винною в тому, що образила доньку; її переживання увиразнюються за допомогою біблійної інтертекстими – «пригнічена злочинцем, як тинь Каїна» [8, с. 456]. У повісті «В потоках» самотнім почувується Сергій; нарікання на несправедливість світу він виливає у віршах на кшталт «<...> Мов тинь та бездушна тиняюся, / І кривду в грудях ношу. / Мов Каїн від людського ока ховаюся, / Шукаю привітну тишу» [9, с. 58].

4. *«Печать Каїна».* Прирікши першого вбивцю на вічне вигнання, Бог наклав на нього тавро як знак-оберіг від насильницької смерті. В українській літературі 1920-х рр. «печатка Каїна» асоціативно пов'язана з прикметою, що завдає людині значного морального/фізичного дискомфорту. Це може бути антропонім, котрий персонаж приймає як тавро, що псує життя (так в оповіданні С. Добровольського «Прикре непорозуміння» трактує своє прізвище Михайло Петрович – один із літературних побратимів безсмертного Кулішевого Мазайла: «Він з огидою кляв себе і свою долю, що народила його з утроби матері українки, з молоком якої він увісвав репано-мужицьку мову своїх батьків. Скільки то зусиль треба було покласти, щоб позбутися цієї мови. Він проклинав тих, що дали йому прізвище, ні, не прізвище, а Каїнову «кличку» – Гепало, через яку він не знаходить спокою й тепер, коли окультував й ошляхетив її, додавши наприкінці букву в» [10, с. 10]. «Міченим» почувується й персонаж роману Ю. Шпола «Золоті лисенята»: «То було в хвилини придуркуватої гонитви за гострим солодом випадкових зустрічей і коротких, як мить, стискань. Вони налітали, збурювали приїсну каламуть тваринної хіті і, лишивши десь у звивах мозкової кори печать Каїна, зникали геть. Але в намулі їхніх численних повторень завжди (о, завжди!) жевріла тільки жарина шукань» [11, с. 302]. У «колгоспній трагедії» М. Куліша «Прошай, село» про печать Каїна згадує Ільченко. Цей твір вирізняється з-поміж інших зразків жанру тим, що в ньому немає різко негативованого образу куркуля. У рефлексіях персонажа віддзеркалена позиція господаря, який втрачає усе, що надбав наполегливою працею. Цікавим є використання біблійного коду в епізоді, коли Ільченка відмовляються записувати до колгоспу: «Все через анкету мою, думаю. Через тавро, що кулак колишній. Як Каїна бог, так мене, скать, партія знаком таким позначила, що по ньому пізнаватимуть мене до віку. Ну Каїна б за те, що убив він брата свого Авеля, а мене за що?» [12, с. 177].

Згодом драматург спробував затушувати трагедійність цитованої репліки розповіддю про сховане від влади золото, однак репліка Ільченка чітко увиразнює тезу про трагізм колективізації українського села.

Окрім вказаних, образ Каїна може фігурувати і в інших контекстах – йдеться про факультативні асоціативні ряди, коли згадка про убивство Каїном Авеля стає символом віддаленого минулого (як в усмішці Остапа Вишні «Крим») чи складником побажання-прокляття (як у «колгоспній п'єсі» І. Кочерги «Натура й культура»). Продуктивною в українській літературі є фольклорна версія Каїнової міфологеми, пов'язана з лунарним міфом (ця модель присутня, наприклад, у повісті І. Микитенка «Антонів огонь»).

Висновки. У процесі дослідження було з'ясовано, що аллюзивний антропонім Каїн є найбільш частотним образом Старого Заповіту, який застосовується в українській літературі 20-х рр. ХХ ст. Стрижневою є семантична модель «Каїн – великий злочинець», навколо неї нанижуються концепти «Каїн-братовбивця» (інваріантна семантична модель), «Каїн – вигнанець/утікач», «печать Каїна», а також фольклорна версія Каїнової міфологеми, пов'язана з лунарним міфом. У письменницькій свідомості цей образ втрачає релігійний (сакральний) підтекст і переходить до розряду загальнокультурних символів, які становлять систему ментальних «кодів», зрозумілих усім носіям певної культурної традиції; ці образи дають змогу лаконічно, а разом із тим дуже виразно схарактеризувати прецедентну ситуацію, принагідно надаючи тексту більшій виразності й сугестивності.

Література:

1. Вардеванян С. Міфологема Каїна в українській літературі ХІХ – ХХ століть: автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 19 с. URL: <http://referatu.net.ua/referats/7569/178016> (дата звернення: 8.11.2015).
2. Чернявський М. Під чорною короговою. Червоний шлях. 1928. № 9-10. С. 5–29.
3. Слісаренко О. Чорний Ангел: Вірші. Новели. Повісті. Роман. Київ: Дніпро, 1990. 557 с.
4. Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. Київ: Наукова думка, 2000. 839 с.
5. Мамонтов Я. Твори. Київ: Дніпро, 1988. 557 с.
6. Дніпровський І. Яблуневий полон. Вибрані твори. Київ: Дніпро, 1985. 359 с.
7. Івченко М. Робітні сили. Київ: Дніпро, 1990. 823 с.
8. Брасюк Г. Донна Анна. Беладонна. Любовний роман 20-х років. Київ: Темпора, 2016. С. 209–508.

9. Брасюк Г. В потоках. Червоний шлях. 1927. № 4. С. 32–61.
10. Добровольський С. Прикре непорозуміння. Червоний шлях. 1929. № 5-6. С. 5–14.
11. Шпол Ю. Вибрані твори. Київ: Смолоскип, 2007. 531 с.
12. Куліш М. Твори: у 2-х т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 1. 506 с.

Скорина Л. В. Особенности интерпретации образа Каина в украинской литературе 20-х годов ХХ в.

Статья посвящена исследованию особенностей интерпретации образа Каина в украинской литературе 1920-х гг. Библейская история Каина на протяжении столетий была продуктивной семантической матрицей. В отечественной культурной традиции закрепились интерпретационная модель, связанная с негативным переосмыслением образа Каина как богоотступника, врага человеческого рода. В процессе исследования в украинской литературе 20-х гг. ХХ ст. были зафиксированы следующие варианты интерпретации этого традиционного образа: Каин-братоубийца, преступник, изгнанник/беглец. Продуктивными в украинской литературе были также концепт «Печать Каина» и фольклорная версия Каинової міфологеми, связанная с лунарным мифом. Семантика этой старозаветной аллюзии может усиливаться благодаря упоминанию имен других библейских персонажей (Иуды, Ирода, Агасфера и т.д.).

Ключевые слова: Каин, украинская литература 20-х гг. ХХ в., Библия, Старый завет, аллюзия, интерпретация, традиционные образы и мотивы.

Skoryna L. Specifics of the interpretation of Cain image in the Ukrainian literature of the 1920's

The article is devoted to the clarification of the specifics of the interpretation of the biblical story of Cain and Abel was a rather productive semantic matrix. In the national cultural tradition, an interpretative model, connected with the negative redefinition of Cain's image as God's apostate, an enemy of the human race, has been established. In the process of research in the Ukrainian literature of the 1920's, the following variants of the interpretation of this traditional image are found: Cain is a fratricide, great offender, exile / fugitive, "Seal of Cain". The folk version of Cain's mythology associated with the lunar myth is also productive in Ukrainian literature. The semantics of this Old Testament allusion may be amplified by references to other biblical characters (Jude, Herod, Ahasuerus etc.).

Key words: Cain, Ukrainian literature of the 1920's, Bible, Old Testament, allusion, interpretation, traditional images and motives.